

ZEYNUDDİN EL-KEŞŞÎ'DE
KAVRAMLAR

Ali Rıza ŞAHİN

Kitabe Yayınları: 85

ZEYNUDDİN EL-KEŞŞİ'DE KAVRAMLAR

Ali Rıza ŞAHİN

© FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
(Sertifika no: 13178)

Mizanpaj ve Kapak
FCR

Baskı ve Cilt
NY MATBAACILIK YAYINCILIK
KAĞITÇILIK TİC. VE SAN. LTD. ŞTİ.
Ostim OSB Mh. 1250 Cd. No: 24 Yenimahalle/ANKARA
Tel: (0533) 591 86 17 (Sertifika no: 50732)

1. Baskı: Mart 2024

ISBN: 978-625-94339-6-7

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SANAYİ ve TİC. LTD. ŞTİ.
Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1
Ulus-Altındağ/ANKARA • Tel: (0312) 310 08 60
Web: www.fcr.com.tr • e-mail: fcr@fcr.com.tr

**ZEYNUDDİN EL-KEŞŞÎ'DE
KAVRAMLAR**

Ali Rıza ŞAHİN

Ankara 2024

Ali Rıza ŞAHİN

Adıyaman'ın Besni ilçesinde dünyaya geldi (1979) Orta ve lise öğretimini Besni Anadolu İmam Hatip Lisesi'nde 1996 yılında tamamladı. 2002 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2005-2011 yılları arasında İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü bünyesinde çalıştı. 2011-2014 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı bünyesinde Mısır Kahire Büyükelçiliği'nde güvenlik ataşesi olarak görev yaptı. 2014 yılında Besni Anadolu İmam Hatip Lisesine meslek dersleri öğretmeni olarak atandı. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde 2017 yılında “Zeynuddin el-Keşşî'nin *Hadâiku'l-Hakâik* Adlı Eserinin Mantık Bölümünün Tasavvurat Kısımının Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi” adlı tezi ile yüksek lisansını tamamladı. 2023 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde “Zeynuddin el-Keşşî'nin *Hadâiku'l-Hakâik* Adlı Eserinin Mantık Bölümünün Tasdikler Kısımının Tahkiki, Tercümesi ve Önermeler Kısımının Değerlendirmesi” adlı tezi ile doktorasını bitirdi. Halen Besni Anadolu İmam Hatip Lisesi'nde meslek dersleri öğretmeni olarak görev yapmaktadır. Evli ve dört çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	7
ÖN SÖZ	9
1. Çalışmanın Sınırları	11
2. Çalışmanın Amacı	13

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEYNUDDİN EL-KEŞŞİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	17
1. Zeynuddin el-Keşşî'nin (ö. 1210-1228) Hayatı	17
2. Zeynuddin el-Keşşî'nin Eserleri	22

İKİNCİ BÖLÜM

KAVRAMLAR MANTIĞI	35
1. Bilgiden Mantığa Giden Süreç	35
1.1. İlimler Sınıflamasında Mantık	35
1.2. Bilgi	44
1.3. Mantığın Tanımı	60
1.4. Mantığın Konusu	68
1.5. Mantığın Faydası	73
1.6. Mantığa Duyulan İhtiyaç	75
2. Kavramlar Mantığının İlkeleri	78
2.1. Lafızlar ve Manalarına Delâleti	80
2.2. Müfred ve Mürekkep Lafızlar	85
2.3. Tümel ve Tikel	93
2.4. Mahiyet, Zâtî ve Arazî	98
2.5. Beş Tümel	104
2.6. Kategoriler	117
3. Kavramlar Mantığının Amacı: Tarifler	123
3.1. Tarif ve Türleri	126
3.2. Tarifte Ortaya Çıkan Hatalar	131
SONUÇ	137
KAYNAKÇA	142

KISALTMALAR

b./ibn	: Ođlu
Çev.	: Çeviri, Çeviren
FAP	: Fazıl Ahmet Paşa Koleksiyonu
H.	: Hicrî
Ö.	: Ölümlü
Thz.	: Tarihsiz
Vb.	: Ve benzeri
vr.	: Varak

ÖN SÖZ

Felsefi bilimlerin İslam kültürüne intikali ile beraber şerh, haşiye talik vb. çalışmalar yapıldığı gibi zamanla bu alanda orijinal çalışmalar da yapıldı ve büyük bir metruke oluştu. Ülkemizde son yıllarda yüksek lisans ve doktora çalışmalarıyla bu zengin metrukeyi bilimsel olarak ortaya koyan ve inceleyen tahkik, tercüme ve değerlendirme türü sevindirici çalışmalar yapılmaktadır. Yapılan bu bireysel çalışmaların yanında Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nın destek ve teşvikleri ile bu alanda yapılan çalışmalar ilerleyerek devam etmektedir.

Biz de yapılan bu çalışmalara katkısı olacağı düşüncesiyle Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 1210) öğrenciliğini yapmış ve dönemin birçok mantıkcısı tarafından eserlerinde kendisine atıfta bulunan Abdurrahman b. Muhammed Zeynuddin el-Keşşî'nin (ö. 1210-1228) *Hadâiku'l-Hakâik* isimli eserinin mantık bölümünün tasavvurat kısmından yola çıkarak onun kavramlar konusundaki görüşlerini ortaya şoymaya çalıştık. Bu çalışma *Zeynuddin el-Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik Adlı Eserinin Mantık Bölümünün Tasavvurat Kısmının, Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi* isimli yüksek lisans tezimizin gözden geçirilmiş halidir. Ancak bu çalışmada *Hadâiku'l-Hakâik*'in tasavvurlar kısmının tahkik ve tercümesi dışarıda bırakılmıştır.

Çalışma bir giriş ve iki bölüm olarak düzenlenmiştir. Girişte çalışmanın kapsamı, amacı, kaynaklar ve Keşşî'ye atıf yapan bilginler hakkında bilgi verildi. Birinci bölümde Keşşî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verildi. İkinci bölümde, Keşşî'nin kavram (tasavvur)lar mantığı, selefleri ve halefleri göz önünde bulundurularak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu vesile ile her konuda bana destek olan ve bu çalışmanın ortaya çıkmasına vesile olan danışman hocam Doç. Dr. Necmettin Pehlivan'a; hocam Prof. Dr. İsmail KÖZ'e teşekkür ediyorum. Burada son olarak kendisinden aldığım zamanlara sabreden eşim Meryem Hanımefendiye ve çocuklarım Şevket Rıza, Büşra, Zeynep Rana ve Ahmet Baran'a teşekkür ediyorum.

Ali Rıza ŞAHİN

Besni 2024

GİRİŞ

1. Çalışmanın Sınırları

Mantık, nazârî ilimleri elde etmede insan için bir alet olup, bilinenlerden bilinmeyenlere intikal etmenin yollarının öğretildiği, kurallarına riayet edildiğinde insanı düşünmesinde hataya düşmekten koruyan bir ilimdir.¹ Bu amaçları gerçekleştirmek için klasik gelenekte mantık kitapları kavramlar (tasavvurlar) ve hükümler (tasdikler) olarak iki bölüme ayrılarak incelenmiştir. Tasavvurların amacı, tanımı elde etmektir. Bu amacı gerçekleştirmek için de ilkeler olarak lafızlar, zâti, arâzî, tümel, tikel, beş tümel ve on kategori gibi konular incelenir. Tasdiklerin amacı ise delil dediğimiz kıyas, ilkesi ise önermeler ve önermeler ile ilgili konulardır.

Keşşî *Hadâiku'l-Hakâik* isimli eserini iki mukaddime ve üç kitaptan (ana bölüm) oluşturmuştur. Bu kitaplardan birincisi, Mantık; ikincisi Tabiat (Fizik); üçüncüsü ise İlâhiyyât (Metafizik) Kitabıdır. Bu kitaplardan her biri de Bölümlere, Bab'lara, Fen'lere, Kısım ve Fasil'lara ayrılmaktadır.² Keşşî kitabına *Hadâiku'l-Hakâik* ismini vermesinin sebebini şöyle açıklamaktadır:

“Bu mecmuada bu üç ilmi anlattık ve onu, birçok ilmi kapsadığı ve bu ilimlerden her biri baki ‘hakiki bir bahçe’ olduğu ve sonsuz bir gezinti olduğu için “*Hadâ-*

---

¹ Ali Rıza Şahin, *Zeynuddin el-Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik Adlı Eserinin Mantık Bölümünün Tasavvurat Kısmının, Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 44. Bundan sonra bu çalışmaya Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasavvurat Kısmı*, şeklinde atıf yapılacaktır. Bkz. Şahin, Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasavvurat Kısmı, p. 44-103.

² Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasavvurat Kısmı*, 132.

iku'l-Hakaik" (Hakikatler Bahçesi) olarak isimlendir-
dik."³

Keşşî mantık kitabını üç bölüme ayırmaktadır. Bu üç bölümden birincisi, 'ilkeler' (mebâdî); ikincisi, 'amaçlar' (makâsîd); üçüncüsü de 'eklentiler' (levâhik) hakkındadır.⁴ Mantığın birinci kitabı olan *ilkeler* başlığı altında lafızlar, beş tümel, on kategori, tarif ve önermeler ile ilgili konular işlenmektedir. Yani bu başlık altında hem tasavvur hem de tasdikler ile ilgili konular vardır. Mantığın ikinci kitabı olan *amaçlar* başlığı altında ise kıyas, kıyasın kısımları, şartlı kıyaslar vb. kıyas ile ilgili konular yer almaktadır. Üçüncü kitap olan *eklentiler* (levâhik) ve umur-u âmme (genel kaideler) başlığı altında varlık, yokluk, mümkün, illet ve bunların kısımları, mahiyet, tümel, tikel vb. konular ele alınmaktadır.

İsminden de anlaşılacağı üzere çalışmamızın konusu Zeynuddin el-Keşşî'de kavramlar konusunun incelenmesidir. Zeynuddin el-Keşşî'nin kavramlar konusunu nasıl ele aldığını onun *Hadâiku'l-Hakâik* isimli eserini merkeze alarak inceledik. Bu nedenle bu çalışmanın Keşşî'nin *Hadâiku'l-Hakâik*'inin Mantık Kitabının tasavvurlar (kavramlar) kısmının incelenmesine hasredildiğini söyleyebiliriz. Bu çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Zeynuddin el-Keşşî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgiler verdik. Kaynaklarda hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Bu bölümde *Hadâiku'l-Hakâik*'in istinsah tarihinden yola çıkarak Keşşî'nin hangi tarihler arasında vefat etmiş olabileceği ile ilgili bir çıkarımda bulunduk.

İkinci bölümde bilgi, mantık, mantığın konusu ve mantığın diğer ilimler ile ilişkisi, lafızlar ve lafızların manalarına delâleti, beş tümel, kategoriler ve kavramlar mantığının amacı olan tarif ve türlerini ele aldıktan sonra tarifte ortaya çıkan hatalara değindik. Bu konuları ele alırken Keşşî'nin konumunu

³ Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasavvurat Kısmı*, 149-150.

⁴ Şahin, *Keşşî'nin Hadâiku'l-Hakâik'inin Tasavvurat Kısmı*, 164.

tespit açısından klasik mantığı Arap diliyle kuran isim olarak Ebû Nasr el-Fârâbî (ö. 950), İbn Sînâ (ö. 1037) ve Fahreddîn er-Râzî (ö. 1210) gibi fozofların ve onlardan sonra gelen mantıkçıların görüşlerine el verdiğince müracaat ettik.

2. Çalışmanın Amacı

Zeynuddin el-Keşşî Fahreddîn er-Râzî'nin öğrencisidir ve ondan ders almıştır. Keşşî'nin çağdaşlarından olan veya ondan sonra yaşayan müelliflerden olan Hûnecî (ö. 646/1248) *Keşfu'l-Esrâr*'da,⁵ Ebherî (ö. 663/1265) *Keşfu'l-Hakâik fi Tahrîri'd-Dekâik*'te,⁶ Kâtibî (ö. 675/1277) *Şerhu Keşfi'l-Esrâr*'da,⁷ Urmevî (ö. 682/1283) *Metâliu'l-Envar*'da,⁸ Kutbuddîn er-Râzî (ö. 767/1365) *Levâmiu'l-Esrar fi Şerhi Metâliu'l-Envar*'da,⁹ Semerkandî (ö. 722/1322) *Kıstasu'l-Efkâr*¹⁰ ve *Şerhu Kıstasu'l-Ef-*

⁵ Hûnecî, Ebu Abdillâh Efdalu'd-Dîn Muhammed b. Nâmâver b. Abdulmelik, *Keşfu'l-Esrâr an Ğavâmidî'l-Efkâr*, Edited Critical. Khalid el-Rouayheb, (Tahran: Iranian Institute of Philosophy of Berlin, 1389/1969), 134, 140, 172-175, 178, 282.

⁶ Esîruddîn Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik fi Tahrîri'd-Dekâik*, Edisyon kritik ve inceleme: Hüseyin Sarıoğlu, (İstanbul: Çantay Kitabevi, 2001), (tahkik), 65, 109, 156.

⁷ Enver Şahin, *Kâtibî'nin Şerhu Keşfi'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki ve Değerlendirmesi*, (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 2/74, 78, 383, 407, 430, 503, 534, 540, 541, 546,734, 837, 852, 888, 953, 954, 1033, 1036, 1037.

⁸ Hasan Akkanat, *Kadı Sirâceddîn el-Urmevî ve Metâliu'l-Envar*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 1/49, 52, 64, 75, 76, 77.

⁹ Kutbuddîn er-Râzî, *Levâmiu'l-Esrar fi Şerhi Metâliu'l-Envar*, thk. Ebu'l-Kasım er-Rahmânî, (İran: Iranian Institute of Philosophy, tarihsiz), 2/374-377, 391-392.

¹⁰ Necmettin Pehlivan, *Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Eşref Es-Semerkandî'nin Kıstasu'l-Efkâr fi Tahkiki'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2010), 1, 102, 153, 159.

kâr'da¹¹ isim vererek Keşşî'ye birçok yerde atıfta bulunmuşlar fakat daha ziyade eleştirmişlerdir.¹² Onların bu atıf ve leştirilerinin daha çok modal önermelerde döndürme ilişkisi, modal kıyasların bileşimi ve bunların sonuç vermesi etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz. Zeynuddin el-Keşşî'ye yapılan bu atıflarda müellifin eserinin ismi açıkça zikredilmemiştir.

Zeynuddin el-Keşşî'nin *Hadaiku'l-Hakâik*'inin klasik döneme ait bir eser olması ve kendisinden sonraki dönemin yukarıda zikredilen önemli mantıkçıları tarafından kendisine atıfta bulunulması ve çoğunlukla da eleştirilmesi, Keşşî'nin neyi nasıl söyleyip de bu eleştirilere marûz kaldığının ortaya konulmasının önemli olduğunu düşündük. Bu amaçla yüksek lisans ve doktora çalışmalarımızda Zeynuddin el-Keşşî'nin *Hadâiku'l-Hakâik* isimli eserinin mantık bölümünü tahkik ve tercüme ederek kavram (tasavvur) ve önermeler konusu ile ilgili onun görüşlerini değerlendirdik. Bu çalışma Mantık ilmi, Tabiat ilmi ve İlâhî ilim bölümlerinden oluşan "Zeynuddin el-Keşşî'nin *Hadâiku'l-Hakâik* Adlı Eserinin Mantık Bölümünün Tasavvurat Kısmının Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi" isimindeki yüksek lisans çalışmamızın sadece değerlendirme bölümünü içermekte, tahkik ve tercüme dışarda bırakılmaktadır.

3. Kaynaklar

Bu çalışmanın amacı Zeynuddin el-Keşşî'nin *Hadâiku'l-Hakâik* isimli eserinin Mantık Kitabının 'İlkeler' bölümünün tasavvurat kısmından yola çıkarak Keşşî'nin kavramlar konusu ile ilgili görüşlerini ortaya koymaktır. Bundan dolayı başvurdu-

¹¹ Şemsu'd-Dîn Muhammed b. Eşref Es-Semerkandî, *Şerhu Kistasu'l-Efkâr*, thk. Necmettin Pehlivan, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2021(Yayınlanmamış)), 311, 456, 458, 469, 470, 476.

¹² Ali Rıza Şahin, Zeynuddin el-Keşşî'nin el-Mûcez fi'l-Mantık isimli Eseri: Tahkik, Tercüme ve Değerlendirme", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 12 (Aralık / December 2023), 346-347.

ğumuz birincil kaynağımız Keşşî'nin *Hadâiku'l-Hakâik* isimli eseridir.

Keşşî'nin konumunu tespit ve temyiz açısından başta Fârâbî'nin ve İbn Sînâ'nın eserleri olmak üzere Fahreddîn er-Râzî'nin, Nasîruddîn et-Tûsî'nin (ö. 1274), Efdalüddîn el-Hûne-cî'nin, Şemsüddîn Muhammed b. Eşref es-Semerkindî'nin ve klasik dönemdeki diğer müelliflerin eserleri göz önünde bulundurulmaya çalışılmıştır. Ayrıca tasavvur konusunu inceleyen modern çalışmalar da gözden geçirilmeye çalışılmıştır.